

Обрен Благојевић

ЕКОНОМСКО СТАЊЕ СЕЉАШТВА У ЦРНОЈ ГОРИ 30-ИХ ГОДИНА ОВОГ ВИЈЕКА *

1. – Економске прилике сељаштва уопште, па, наравно, и сељаштва у Црној Гори, изражавају се несумњиво најкомпетентније у снабдјевености газдинстава основним средствима за производњу, а у првом реду земљиштем. С тога гледишта може се одмах рећи да је црногорско сељаштво уопште било не само ситнопосједничко већ, у ствари, увелико и полупролетерско. И заиста, како се друкчије може казати кад се има у виду како карактеристична а драстична чињеница да је од 60.060 пољопривредних газдинстава, колико их је, према статистичким подацима из 1931. године¹ било у оном дијелу ондашње Зетске бановине који данас захвата СР Црна Гора, њих 27.436 или читавих 45,6% располагало са мање од 2 хектара земљишта! Јасно је да би та површина, чак и под условима технички најбоље опремљене и најинтензивније производње, само изузетно могла бити довољна за обезбјеђивање животног опстанка једног сеоског, при том многочланог домаћинства, док је уз онако екстензивну и примитивну обраду, каква је, по правилу, била у Црној Гори, толико земљишта у ствари омогућавало тек само неко, какво-такво сељаково животно упориште.

Остали елементи посједовне структуре у Црној Гори не само што нијесу ублажавали већ су пооштравали ту њену основну негативну страну. Познато је, наиме, да се свуда, па и у земљама које су уопште карактеристичне по ситном сељачком посједу, какве су између два свјетска рата биле све земље југоисточне Европе, у такав посјед рачунају и газдинства до 5 ha, а таквих газдинстава је, по статистичким подацима, године 1931. у Црној Гори било ништа мање од 44.359, што је чинило близу три четвртине свих, или тачно 73,8%. Иако је и читава Југославија била

* Овај реферат представља нешто измијењен и допуњен чланак објављен у „Историјским записима“, год. XXXIV / LIV/, 1981/3–4.

1 „Статистички годишњак Краљевине Југославије“, 1937, стр. 110–111.

претежно ситносељачка земља, ипак не треба занемарити чињеницу да је проценат газдинстава испод 5 ха у њој као цјелини био чак и знатно, тј. за читавих 6 процентних поена, мањи него у Црној Гори (67,8%), а проценат газдинстава испод 2 ха још много мањи, тј. за читавих 11,8 процентних поена (33,8 према 45,6). Уситњенију структуру посједа него Црна Гора имала је само Приморска бановина, тј. углавном Далмација, у којој је газдинстава испод 2 ха било чак 59%, а оних испод 5 ха чак 86%. Савска и Вардарска бановина, тј. углавном Хрватска и Македонија, које су газдинстава до 5 ха имале такође око три четвртине свих (75 односно 71%), ипак нијесу имале ни приближно онолики проценат газдинстава испод 2 ха (37 односно 35%).

Пошто би, међутим, искључиво горњи подаци могли укључивати и извјесну равнотежу посједовне структуре, треба рећи да ње у Црној Гори није било, јер су средња газдинства између 5 и 10 ха чинила само 15,1%, а она између 10 и 20 ха чак само 7,6% укупног броја њених сељачких газдинстава, док је на самом другом полу најкрупнијих газдинстава, тј. оних изнад 20 ха, било само 3,4%.

Глобална расподјела саме земље била је, међутим, друкчија, што је сасвим разумљиво. Из ње видимо да је оних близу половине ситних газдинстава испод 2 ха (45,6%) држало много мање од десетине (9,2%) земљишта, да је чак близу три четвртине газдинстава испод 5 ха држало само нешто преко четвртине (28,6%) укупних површина, док је оних 3,4% крупних газдинстава преко 20 ха држало нешто мање од 27,2% земље. Разумије се да је то и при иначе ситнопоосједничком карактеру црногорске пољопривреде између два свјетска рата говорило о класним разликама на селу.

Мада су основне чињенице које смо истакли биле карактеристичне не само за Црну Гору у цјелини већ и за све њене крајеве посебно, ипак треба рећи да је у овом погледу било и знатнијих разлика од једног краја до другог. Тако је нарочито карактеристично да је на црногорском приморју посједовна структура била још уситњенија: у ондашњем срезу которском „непециких“ газдинстава (испод 2 ха) било је чак преко четири петине, тачније 83%. Слично је било и у ондашњем срезу барском, у коме је оваквих газдинстава било преко двије трећине (67%). Оваквих газдинстава, најзад, било је преко половине свих још и у ондашњем срезу подгоричком (58%), а половина и у андријевичком. На другој страни био је карактеристичан нарочито срез пљеваљски, са свега 362 газдинства испод 2 ха и са претежном већином средњих газдинстава, тј. оних између 5 и 20 ха (60%). Упадљиво, пак, релативно висок број крупних газдинстава, оних преко 20 ха, имао је срез никшићки (11,7%) и, још више, цетињски (14,45%).

Ове разлике од једног до другог краја Црне Горе, ипак, не само што не мијењају основни, ситнопоосједнички и полупролетерски карактер њеног сеосног живља него га у појединостима, нарочито у односу на црногорско приморје, чине још изразитијим.

2. – Ионако неповољну слику посједовне структуре нарочито погоршава структура коришћења и оно мало земљишта којим је црногорско сељаштво располагало. Из података, наиме, за 1939. годину² види се да је од укупне пољопривредне површине ондашњих 12 црногорских срезова за најинтензивније културе (производња поврћа, воћа и грожђа) било коришћено свега 1,6% земљишта, за производњу жита (оранице) 12,5%, док је све остало земљиште, тј. 85,9%, коришћено екстензивно, као пашњаци и ливаде, и нешто мало баре и трстици. Само као пашњаци било је употребљено чак преко двије трећине пољопривредних површина (67,7%). У овом погледу, дакле у погледу структуре коришћења земљишта, црногорска пољопривреда је у односу на југословенску као цјелину била у још неповољнијем положају него у погледу посједовне структуре. Само два-три упоређења довољна су да то покажу: док је за наведене интензивне културе (поврће, воће и грожђе) у Црној Гори, као што смо рекли, коришћено само 1,6% пољопривредних површина, дотле је у Југославији као цјелини тај проценат био троструко већи (4,7%); док је у Црној Гори под пашњацима било преко двије трећине пољопривредног земљишта, у Југославији као цјелини било га је мање од једне трећине (29,5%); најзад, док је у Црној Гори под ораницама било само 12,5% пољопривредног земљишта, у Југославији га је било више од половине, тачније 52,2%. Таква структура коришћења земљишта била је посљедица, у првом реду, природних, али донекле и културноисторијских фактора, што није предмет овог реферата.

Слично посједовној структури, и овдје је, међутим, било и знатнијих одступања појединих крајева од наведених просјекана за Црну Гору као цјелину. Сасвим је, наиме, разумљиво да је у приморским, при том приградским срединама учешће интензивнијих производњи било веће, док је, напротив, учешће ливада и пашњака било веће у крајевима планинским. Тако је у ондашњем срезу которском на вртове, баште, воћњане и винограде отпадало око 11% пољопривредног земљишта, насупрот 1,6% у Црној Гори као цјелини. С друге стране, насупрот 14,5%, колико су захватале ливаде у читавој Црној Гори, оне су у срезу пљеваљском захватале 22, у срезу андријевичком 25, а у срезу беранском чак 38%. У великој мјери, најзад, с тим је у вези и чињеница да је и у Црној Гори у крајевима са екстензивнијим привређивањем посједовна структура била мање уситњена него у онима са више интензивних култура, чињеница уосталом одавно запажена у многим земљама.

Обје ове карактеристине, и ситнопосједнички и екстензивни карактер сељачких газдинстава у Црној Гори, још оштрије се виде кад се у обзир узму само ораничне површине (њиве, вртови, воћњаци и виногради). У дванаест ондашњих срезова у Црној Гори, по попису из 1931. године, на те површине отпадало је свега 75.475 ha, што значи да је на свако газдинство (60.060 њих) долазило по хектар и четврт овог земљишта (1,26 ha). Шта је то називало најбоље се види ако се та површина помножи са ондашњим просјечним приносима жита из 1931–1939. године. Претпостављајући да

² „Пољопривредна годишња статистика (производња, извоз–увоз)“, Београд 1939.

је сва та површина била само под једном врстом жита, на једно газдинство би у просјеку долазило само 9,19 мтс пшенице или 8,56 мтс ражи односно јечма.

Ова екстензивност пољопривредне производње на предратном црногорском селу огледала се и у готово потпуном одсуству ма какве техничке опремљености сељачких газдинстава. Не само што о каквом новчаном капиталу није могло бити ни ријечи већ су и сама пољопривредна оруђа била, по правилу, ограничена на примитивно дрвено рало, косу, срп. Употреба минералних ђубрива, племенитих сорти сјемена и разног другог репродукционог материјала била је, тако рећи, непозната, мада, истини за вољу, ни у осталим крајевима Југославије тада није била много раширена. Тек нешто боља била је опремљеност сељачких газдинстава радном стоком. Као што је познато, међутим, као запрежна стока су у Црној Гори много више служили волови него коњи. Према подацима из 1939. године, запрежних коња било је свега 26.550, што значи да је једна коњска запрега долазила, приближно, тек на сваких пет газдинстава. Волонских запрега било је нешто преко 20.000 или у просјеку на свака три газдинства по једна. Дио сељака сналазио се на тај начин што је, држећи по једнога вола, запрегу састављао са исто таквим сусједом, па је једна запрега служила обојици, а с обзиром на оскудицу земље у ствари је могла обрађивати и више.

3. – Неснабђивеност газдинстава техничким и хемијским средствима за производњу, екстензивност ове посљедње, неповољни услови у погледу квалитета земљишта – условљавали су веома ниске приносе, који су, са своје стране, заједно са оскудицом у земљи, водили сталној дефицитарности пољопривредне производње у Црној Гори. И заиста, просјечни приноси свих врста жита били су мање или више знатно нижи не само од ондашњих југословенских просјена него и од просјечних приноса у свакој појединој земљи Југославије. Тако је у периоду 1931–1939. године у Црној Гори просјечан принос пшенице износио свега 7,3 мтс према 11,4 мтс у Југославији, а ражи 6,9 мтс у Црној Гори према 8,5 мтс у Југославији. Слично је било и са приносима главних повртарских култура, кромпира и купуса: код првога је просјечни принос за наведени период у Црној Гори износио само 28 мтс према 60 мтс у Југославији, а код другога 32 мтс према 69 мтс у Југославији. Сасвим други односи били су код готово свих врста воћа: тако је у Црној Гори један хектар доносио у просјеку шљива 23, према 12 мтс у Југославији, јабука 38, према 18 мтс у Југославији, крушака 29, према 14 у Југославији, поморанци 16,5, према 15 мтс у Југославији. Треба, међутим, напоменути да ни овако високи приноси у воћарству Црне Горе нијесу били резултат неке интензивније и технички уздигнутије производње, већ у првом реду посљедица повољних природних услова.

Оскудица у земљи и ниски приноси жита по јединици површине резултирали су, природно, у ниску укупну производњу и дефицитарност основних пољопривредних производа, тако карактеристичну за црногорску пољопривреду. Према статистичким подацима за 1939. годину, на примјер, у читавој Црној Гори произведено је свега 11.560 тона

пшенице, 16.970 тона кукуруза и 10.953 тона кромпира. Узев у обзир тадашње становништво, види се да је на сваког становника у просјеру произвођено само по 28 kg пшенице, 41 kg кукуруза и 26 kg кромпира. Колико је та производња основних пољопривредних производа била ниска види се нарочито по томе што је она од општејугословенског просјерка по становнику била нижа код пшенице за 6,5 пута, а код кукуруза за 6,2 пута. Разумије се да тако ниска производња ни из далека није могла задовољити потребе домаћег становништва, па су се огромне количине жита морале увозити из других крајева. Ово нарочито кад се има у виду да је, углавном због оскудице у масноћама и шећеру, потрошња жита по становнику била врло висока.

Треба ипак указати на прилично велике разлике које су у овом погледу постојале између појединих крајева у Црној Гори. Највише жита по становнику произвођено је у сјеверним крајевима, односно у срезовима беранском, андријевичком, бјелопољском и пљеваљском, у којима се производња свих врста жита 1939. године, на примјер, кретала између 140 и 210 kg по становнику, при чему се срез андријевички одликовао нарочито производњом кукуруза (127 kg по становнику). Најмање жита по становнику произвођено је у приморском срезу которском (свега 24 kg) а затим у изразито сточарским крајевима, тј. срезовима шавничком (41 kg по становнику) и колашинском (53 kg по становнику). У сјеверним срезовима било је релативно најразвијеније и гајење шљива, јабука и крушака (око три четвртине читаве производње у Црној Гори), док су се приморски срезови, благодарећи повољним природним условима, одликовали производњом јужног воћа и грожђа. Вриједи истаћи да се црногорско приморје и у Југославији одликовало производњом поморанџе, пошто је давало чак прено три четвртине читаве југословенске (у ствари још само далматинске) производње.

4. – За међуратно црногорско сељаштво, међутим, веома је карактеристично било земљорадничко-сточарско газдовање. Оскудицу плодне земље за обраду сељак је надокнађивао пространим пашњацима и шумама, па у великој мјери и природним ливадама, на којима и благодарећи којима је могао гајити мањи или већи број грла стоне, да би за ову опет могао докупити потребне количине кукуруза за исхрану породице. Кажемо „кукуруза“ зато што се овај и куповао много више него пшеница, и то не као у развијеним земљама за исхрану стоне већ, као уосталом и јечам, за исхрану људи. Гајење стоне, нарочито за вријеме љета, било је знатно олашчано постојањем заједничких (сеосних, племенских, братственичких) пашњака и шума, на које је подједнако право имао и сиромашни и богати. Стока је, пак, црногорском сељаку, а у првом реду овца и коза, била оно што је најлакше и најчешће уновчавао и тако набављао све потрештине и домаћинства и газдинства, од по мало гаса и шећера до косе, српа и мотике. То се односи опет нарочито на сјеверне, планинске срезове, али је ово екстензивно сточарство било неизбјежан саставни дио привреде сељачких газдинстава и у осталим крајевима Црне

Горе. Невоља је и код сточарства била у томе што, опет због оскудице у земљи, али и ниских приноса на ливадама, није било довољно крмне базе за зимску односно стајску исхрану стоке, па је постојала несразмјера између великих могућности љетње испаше на пространим планинама, с једне, и врло ограничених могућности исхране за вријеме дугих и сњеговитих зима, с друге стране. Отуда је неријетко, а зависно од мање или више сушних љета, с јесени долазило до драстичног смањивања броја стоне, клањем и продајом на оближњим пијацама чак и оних грла која су иначе била подобна да се „зазиме“. Биће довољно ако, поређења ради, кажемо да је у Црној Гори принос сијена са ливада био за више од једне трећине мањи од ондашњег (за период 1931–1939. године) југословенског просјека, а да је оно у исхрани стоне учествовало са преко 96%, на супрот тек око 50% у Србији. Недостатак сијена, а да се и не говори о племенитијем сточном крмном биљу, гонио је људе на сјечу листова, којима је како-тако зими храњена нарочито ситна стока, козе и овце, што, наравно, није могло бити без утицаја на њихов квалитет и продуктивност у принови, млијеку, меду и вуни, односно кострети. Чак су и краве, које су рјеђе храњене листом, због оскудице у исхрани, као и због своје ситне, планинске расе, давале много мање млијека од југословенског просјека, чак мање од 500 литара годишње. А при том треба имати на уму да је на пет домаћинстава у просјеку долазило тек шест крава!

У погледу снабдјевености стоком прилике су биле врло различите, како по појединим врстама стоке тако и по појединим крајевима Црне Горе. Говорећи уопштеније, може се рећи да су у Црној Гори, на супрот слабо развијеног свињарства (9 грла на 100 становника, према 22 у Југославији), говедарство и овчарство били бројно, иако не и по квалитету, развијени. Према подацима из 1939. године, на 100 становника долазило је 42 грла говеди, према 26,8 за Југославију као цјелину, а 161,7 грла оваца, према свега 64,5 грла за Југославију као цјелину.

Треба рећи да су и друге, обично споредне, али ипак важне гране сточарства на сељачким газдинствима у Црној Гори биле слабо развијене. Тако је године 1939, на примјер, пернате живине било свега око 300.000, што значи око пет по газдинству просјечно, или свега 75 на 100 становника, према двоструко већем броју у Југославији као цјелини. Најзад, и риболов је, изузев онога на мору и на Скадарском језеру, био сасвим узгредан, споредан и незнатан. Просјечан, пак, принос морске рибе кретао се око 250 тона, а оне на Скадарском језеру око 400 тона годишње. Овдје, међутим, треба подсјетити на врло интересантне и напредне производне односе у рибарству, који су постојали у облику рибарских заједница на племенској основи, односно у облику рибарских задруга.³ Само ценлински риболов представљао је организацију око

³ Те односе детаљно је описао нарочито Андрија Јовићевић, а у новије вријеме се тиме успјешно пави Павле Радусиновић.

1.200 удионичара, организацију која је располагала са седам бродова и имала годишњи приход од око 2–3 милиона динара.⁴

5. – Из раније наведених података о структури посједа може се закључити о крајњој уситњености сељачких газдинстава у Црној Гори. Кад се, пак, има у виду веома низак степен развитка индустрије и других градских привредних грана, сасвим је разумљиво што је пољопривреда била далеко најважнија област производње. Иако је то истовремено важило и за читаву Југославију, за Црну Гору је било много карактеристичније, јер је у њој проценат становништва запоследног у индустрији и занатству (6%), као и онај у осталим градским привредним гранама, тј. углавном у трговини, банкарству и саобраћају (4%), био најмањи од свих у земљама Југославије. Процент, пак, становништва запоследног у пољопривреди износио је у Црној Гори, по попису становништва из 1931. године, 79,9%, што у ствари значи да је на сељачким газдинствима живјело четири петине становништва. Већи проценат становништва у пољопривреди имала је тада само Босна и Херцеговина. Према томе, село и сељачко газдинство у међуратној Црној Гори давало је свој печат не само привредном већ и читавом друштвеном и културном животу. Истина, извјесних разлика од једног до другог краја Црне Горе било је и у овом погледу, али се у ствари оштрије издваја само ондашњи срез которски, у коме је пољопривредног становништва било нешто испод половине укупног (46,5%), што је стајало у вези са знатним развитком занатства, трговине, поморства и осталих непољопривредних привредних области. Поменимо ипак да је на другом полу ове структуре био ондашњи срез шавнички, са близу 95% сељачког живља. С тим у вези, сасвим је разумљиво и то што је, истовремено ондашњи срез которски био и уопште најнасељенији у Црној Гори, са 68 становника на km^2 , готово, дакле, као просјечно најнасељенија ондашња бановина Дравска, као што је такође, на другој страни, најрјеђе био насељен опет срез шавнички, са једва 11,5 становника на km^2 .

Снагу аграрног притиска, међутим, најизразитије ћемо представити ако кажемо да је чак и у просјеку на свако сељачко газдинство долазило приближно мање од 5 ха пољопривредне површине, а толики је, такође у просјеку, био и број чланова његовог домаћинства. То значи да на једног члана домаћинства ни у просјеку није долазио хектар земље, а на сваког члана домаћинства испод 2 ха, којих је, као што смо видјели, било 45,6%, долазило је и знатно мање. Према томе, једна душа – један хектар какветанке земље; на пет душа једна крава; на 100 душа 16 оваца! Узимајући, пак, у обзир неке конкретније податке⁵, може се навести и то да је на сваних 100 сељачких газдинстава без куће било њих између 1,52 (срез которски) и 10,53 (срез колашински), а без имало земље њих: између 1,50 (срез берански) и 7,70 (срез барски).

4 Спасоје Меденица, „Привредни развитак Црне Горе 1918–1941“, Титоград 1959, стр. 35–40.

5 Видјети: Милан Комадинић, „Проблем сељачких дугова“, Београд 1934.

Такво је у просјеку било стање на црногорском селу почетком тридесетих година. А то се стање стално погоршавало, јер се становништво брзо множило, а под притиском дугова, пореза, суше и других непријатеља осиромашавало. У моме селу Буковцу, а оно није било никакав изузетак, непосредно прије другог свјетског рата готово да више није било долинице из које се није вио дим старог или новог домаћинства, које је оскудијевало не само у земљи и стоци већ и у коси, српу и у најелементарнијем посућу. Изобила и одвише било је само голе снаге, која је као врела пара у казану узалуд тражила излаза на све стране.

Рјешење се најприје тражило у докупљивању земље, да би се утолила глад за њом, као основном и условом и самог опстанка породице. Но, нити је земље било довољно на продају нити се имала чиме платити. За мало парче оближње земље сељак је, не ријетко, био спреман остати и без живинчета пред кућом, изузев, можда, посљедње краве. Због тога је цијена земље била веома висока, много пута виша него у Банату или Срему!

Неку одушну двадесетих година давало је насељавање једног броја породица на Косову, нарочито око Пећи и Ђаковице, гдје су оне, на основу одговарајућих прописа, добијале земљу из општинских и сеоских утрина, али не ријетко, путем разних злоупотреба, и земљу која је већ била у приватној својини тамошњег албанског живља, што је доводило до немилых размирица. Одлазак на рад у Америку, који је прије првог свјетског рата пружао извјесне могућности смањивања аграрног притиска и остваривања зараде ван газдинства и пољопривреде, само је био потпуно усахнуо. Тако очекивано добијање добровољачке земље у Војводини такође је изневјерило, јер је добровољачко питање постало предметом дуготрајних политичких шпекулација и ријешено је, како-тако, тек непосредно пред избијање другог свјетског рата, и то углавном издвајањем 4% обвезница на 50.000 динара по домаћинству. У мањој мјери су се у овом периоду догађала исељавања појединих сељачких породица у Санџак, Босну, Србију, Македонију. Чешће би, пак, црногорски сеосни момци, чак и у групама, одлазили да траже злехудог рада и зараде тамо негдје у рудницима по Босни и Србији, али се, послвије дужег или краћег времена, и враћали отуда испијена живота, поцрњела лица и са заувјек изгубљеном надом да се тим путем може докупити оно парче сусједове земље за којим се толико чезнуло.

6. – Веома тешке терете за црногорско село представљали су дугови и порези. Још прије првог свјетског рата увелико постојећу оскудицу у новцу на селу погоршали су рат, окупација и унификација валуте у новој југословенској држави. С друге стране, по оном основу који је у робно-новчаним односима нормалан и далеко најважнији новац је на црногорско село долазио тек изузетно и незнатно, из простог разлога што је сељачкова привреда била у великој мјери још увијек натурална а тржишност његове производње веома слаба. Сељак је производио углавном за домаће потребе, хранио се колико је могао са својих њивица и из својих торова, а и одијевао се још увијек претежно властитом прерадом вуне са својих

оваца. Само веома мали проценат сељачких газдинстава производио је и праве тржишне вишкове, оне који су превазилазили укупне потребе домаћинства. Напротив, огромна већина сељака на тржиште је излазила само уколико је у замјену за своје производе: стоку, воће, рјеђе жито и друго, морала набављати друга средства за живот, опет на првом мјесту куруруз, који је, упоредо са јечмом, представљао главни житни артикал исхране на црногорском селу.

До презадужености сељачких газдинстава, која је тридесетих година представљала један од највећих проблема југословенске привреде, у Црној Гори је долазило најчешће не по основу кредита узетих за инвестиције у газдинство, како би било нормално очекивати, нити из сељачке лакоумности, како су говорили банкарски и њихови заступници у јавном животу, већ управо из неопходних потреба сељака да своју породицу некакако проведе кроз многобројне Сциле и Харидбе капиталистичког друштва и његове компликоване привреде. С тим су, у ствари, у тијесној вези били и сви они многобројни конкретни облици његовог конкретног задуживања и презадуживања. И одиста, ако се задуживао да докупи парче земље или да запати мало више стоке или само коња или вола, све је то опет било само зато да омогући даљи опстанак породице. Чак је и одлучивање за тако тешке напоре какве је за сељака под ондашњим условима представљало школовање дјетета, у ствари опет било мотивисано тиме не би ли се томе дјетету, а преко њега и осталој породици, некако обезбиједила будућност, коју му мрачни изгледи на самом вајном „газдинству“ никако нијесу могли дочарати. Да је одиста било тако показује нам чињеница да је наш међуратни сељак у Србији, Војводини, Словенији и другим крајевима, иако економски неупоредиво јачи, своју дјецу слао у више школе много рјеђе него сељак у Црној Гори. Управо то што је будућност за своју дјецу могао видјети на властитом газдинству био је и главни разлог за то. Поменимо узгред да су ти школовани синови сиромашног црногорског сељака касније на дјелу доказали да су остали вјерни и своје народу и класи којој су у огромној већини припадали.

Црногорски сељак се најприје и најчешће задуживао код оближњег сеоског механиције или каквог другог сеоског зеленаша или градског трговца, а тек касније код банке, опет прво мјесне а касније и великих централних банака, Привилеговане аграрне и Државне хипотекарне. И сами износи дугова испочетна су били мали, али су постепено, додавањем нових задужења али и усљед неплаћања камате, по правилу нарастали тако да дужник више није могао ни помишљати на њихову исплату. Дугови код приватника били су, по правилу, у облику мјенице, тог раније сасвим непознатог, чудног и тако опасног инструмента. Дугови, пак, банкама били су или опет мјенички или на бази хипотене сељачког имања, тог још много опаснијег инструмента капиталистичког продирања на село.

Поред дугова, сељаку су тешко падали и многобројни порези и прирези централистичке и бирократске државе. При том тешкоћа и није била само у висини тих пореза и приреза, од којих они први, истини за вољу,

нијесу ни били тако несношљиви, већ, и то нарочито, у другим особинама тих за црногорског сељака посве нових дажбина, а првенствено у томе што порески обвезник у ствари никад није знао ни колико још дугује ни над треба да плати и за које вријеме. Ранију просту и јасну пореску књижицу, по којој је износ дуга био зависан од броја њихових коса ливаде и рала оранице и броја његових говеди, оваца и коза, сада је замијенила недоступна му пореска администрација и њено неприступачно књиговодство.

Никад се и није тачно утврдило колико износе сви сељачки дугови у Југославији, па ни они у Црној Гори. По том питању вршен је читав низ разних анкета, међу којима она прва преко министарства пољопривреде, затим једна преко министарства трговине, трећа преко удружења банака, па најзад она преко Привилеговане аграрне банке. При том су резултати увијек били међу собом мање или више различити, зависно не само од метода анкетирања (привидне ралике) већ и од времена у коме је анкета вршена (стварне разлике). Поред осталог, невоља је и у томе што су подаци о дуговима публиковани, по правилу, по ондашњим бановинама, а не и по мањим јединицама. Зато се овдје можемо послужити само неким парцијалним и апроксимативним подацима. Тако су према поменутој анкети министарства трговине сељаци у Црној Гори дуговали банкама и другим институцијама, дакле без приватника, укупно нешто мање од 116 милиона динара. По анкети, пак, удружења банака, само новчани заводи имали су у својој „портфељу“ близу 8.000 сељачких мјеница, са износом од око 18 милиона сељачког дуга, од чега је тзв. нерегулисаних мјеница било 82,6%, а регулисаних само 17,4%, што је такође један од показатеља инсолвентности дужника. Наведимо, најзад, и два податка из онда веома познате анкете Привилеговане аграрне банке, из 1935. године, од којих је по првој у Црној Гори било задужено око 38% свих сељачких газдинстава, а по другој је на свако задужено газдинство у Зетској бановини отпадало у просјеку по 8.638 динара дуга. При том је, по истим подацима, редосљед најзадуженијих црногорских срезова по износу дуга на једно газдинство био овај: цетињски (15.482 динара), барски (13.851), которски (12.226), даниловградски (11.602), никшићски (10.776), а редосљед најзадуженијих срезова по хектару обрађене површине овај: цетињски (20.706 динара), даниловградски (15.153), которски (10.370), андријевички (4.703 динара по ха).

Сељачки дугови у старој Југославији дуго су били предмет дискусије у штампи и у Скупштини и служили су као предмет најразличитијих економских и политичких шпекулација. Подсјетимо да је најприје, 1932. године, проглашен полугодишњи мораторијум, који је, међутим, због тога што сељаци ни по истеку тог кратког рона нијесу могли плаћати, више пута продуживан, да би најзад, познатом Стојадиновићевом уредбом из 1936. године, ово питање било ријешено демагошки у корист сељака а у ствари у корист банака, којима је, истина, један дио сељачких дугова био отписан, али им је зато сама држава гарантовала други, иако су се оне већ биле готово помириле с немогућношћу ма и дјелимичне наплате. За црногорско

сељаштво је било нарочито неповољно то што ни овом уредбом нијесу били обухваћени њихови дугови приватним повјериоцима испод 5.000 динара, нити дугови Привилегованој аграрној и Хипотекарној банци, као и то што је био остављен релативно кратак рок (12 година) за исплату неотписаног дуга, и то уз доста високу каматну стопу. Као што је познато, тек је нова, социјалистичка држава дефинитивно и радикално ослободила сељаштво свих ових дугова капиталистичке Југославије.

7. – Околност да је црногорско село и као цјелина било врло сиромашно никако не значи да на њему није било никаквих класних разлика. Она значи само то да је огромна већина сељаштва припадала сиромашним и полупролетерским слојевима. Подаци које смо навели о томе говоре рјечито. Подсјетимо ипак да је, насупрот оних 45,6% газдинстава испод 2 ха земље или чак оних 73,8% газдинстава испод 5 ха било 3,4% газдинстава преко 20 ха, али да је тих свега 2.049 крупних газдинстава држало читавих 78.072 ха или 27,2% све земље у Црној Гори. Па и газдинства од преко 50 ха, што је за прилике у Црној Гори било веома много, било је 337, која су, међутим, држала 9,6% или готово десетину читаве земље. Било је срезова у којима је крупних газдинстава било и много више од ових црногорских просјека, за шта су били карактеристични срезови никшићски и цетињски, од којих је у првоме било 760, а у другоме 669 газдинстава преко 20 ха. Треба узгред напоменути да су значајни посједници земље у Црној Гори били и неки манастири, нарочито Острошки, Морачки, Пивски и Цетињски.

Природно је што су газдинства са више земље, по правилу, располагала и са више стоке, што је основну диференцијацију, по површини земље, с обзиром на значај стоке, веома заоштравало. Према неким подацима⁶ на газдинства испод 2 ха долазило је у просјеку 0,09 коња и 1,62 волова, док је на газдинства преко 10 ха долазило 1,1 коња и чак 3,5 волова, а слично је било и са ситном стоком. Разумије се да је више земље и стоке значило и све остало: бољу исхрану и одјећу, већи углед и утицај у селу, све до самог најамног односа богатијих сељака и сеоске сиротиње, односа који је и у Црној Гори, у извјесним облицима, био доста чест.

Мада је у Црној Гори, због одсуства правих капиталистички вођених посједа, сталних пољопривредних радника било врло мало, по попису из 1931. године испод хиљаду (897), број сеоских слугу и надничара био је знатно већи – 3.307. Ови посљедњи су били или надничари који се нијесу задржавали на истом мјесту већ су, идући за радом, одлазили из једног мјеста у друго или, много чешће, најамници који су служили код богатијих сељака, чувајући им стоку љети, хранећи је зими или радећи пољске послове. Најамници су били крајње слабо плаћени, обично у природи, квинтал жита или суннени капут и гаће за пола године, али су се обично хранили у газдиној породици, као и њени чланови.

⁶ Милан Комаднић, наведени рад, стр. 57.

Али није овај најамни однос био једини, па ни најчешћи облик експлоатације на селу. Било их је мноштво. Један од њих била је наполица, при чему је сиромашни сељак од богатог узимао на обраду мању или већу површину земље, оранице или косанице, с тим да се производ, жито или сијено, дијели по извјесној сразмјери, често тако да закупцу припада само трећина, али увијек на његову штету, јер је он био тај који је у нужди. Узгред нека је речено да је данас, кад на селу влада велика оскудица у радној снази, тај однос у расподјели производа земље далеко повољнији за закупца. Облик експлоатације попримала је понекад и сама патријархална моба, јер су на њу све чешће долазили они који су од газде били економски зависни или им је овај, што иде на исто, претходно позајмио нешто жита или дан волова. Кад је ријеч о зајму, кредиту, треба рећи да се у том виду такође крило мноштво облика експлоатације сиромашног од стране богатог, а не само класична зеленашка камата.

Уопште би се могло рећи да је, иако у Црној Гори није било правог аграрног пролетеријата, огромна већина њеног сељаштва припадала сиромашним, у ствари увелико полупролетерским слојевима друштва. То сиромашно сточарско-земљорадничко становништво најтеже је осјећало оскудицу у земљи, јер је од ње зависио и број стоке, а самим тим и могућност и начин његовог опстанка. Мориле су га и природне и људске силе. Природне, нарочито у облику честих сушних година, које су уништавале и ону скромну наду да ће му његова танка планинска земља донијети бар мало жита и кромпира за фамилију и бар мало сијена и сламе за стоку. Људске, у много разноврснијим облицима, почев од националне неравноправности, па преко многих видова социјалне неправде, све до врло конкретног сеоског зеленаша, градског трговца—гуликоже или пореског егзекутора.

Тежња за иоле бољим животом некад га је гонила масовно на тешки рад чак у руднике далеке Америке („Црнци и Црногорци“) или негдје у Босну или Србију, да би тамо мучним крчењем пограничних шикара и себи у правом смислу створио парче плодне земље и новој отаџбини дао вјерног и сигурног граничара. Но, кад су ти путеви излаза били затворени, он је ипак, грчевито се држећи родне груди, некако опстајао и тако оправдавао ону властиту мисао како „Црногорац цио свијет насели а себе не расели“. Да би у накнаду за свој тежак живот обезбиједио бољи живот бар својој дјечи или бар некоме од њих, школовао их је, и то под таквим условима у каквим би други једва могао и помишљати на то. Он сам, у свему оскудан и задужен, добијајући од земље и од стоке једва пола од онога што му је за живот требало, некако је састављао крај с крајем, често ни сам не знајући како: нешто зарадом на изградњи каквог оближњег пута или експлоатацији неке оближње шуме, нешто надничарењем код сеоског газде, евентуално помоћу каква рођака у граду или властитог школована сина. Животарио је тако на свом парчету земље, увијек у некој, ма и магловитој нади да ће једном бити боље.

Незадовољан и постојећим тако неправичним друштвеним поретком и постојећим тако ненародним политичким режимом, изражавао је против

њих свој протест у свакој могућој прилици: гласањем за опозицију на државним и општинским изборима, штрајком, па и буном приликом изградње путева или извођења каквих других јавних радова, демонстрацијама, најзад, чак и приликом „тријумфалног пута“ каквог председника краљевске владе. Увијек при том ишао је са својом поштеном школованом омладином, као што је ова ишла са Комунистичком партијом. Режимске буржоаске и централистичке странке на селу су, по правилу, имале коријена у богатијим слојевима, али и маси оних који су са њима били повезани небројеним нитима или од њих зависни у небројеним облицима. Основна маса становништва на селу, незадовољна и поретком и режимом, држала је своје погледе управљене на будућност и своју наду полагала у Комунистичку партију. Ова је у масама црногорског сељаштва, нарочито опет преко његове школоване омладине, имала заиста чврсте и дубоке коријене, што се показало у свакој прилици, па и у белведерском крвопролићу на које се данас подсећамо, као и у најтежим искушењима народноослободилачког рата и социјалистичке револуције.

8. – Овакав економски положај црногорског сељаштва одсликавао се и у ондашњој штампи, и то, наравно, различито, према томе чије је идеје и интересе та штампа изражавала.

Режимски лист **Зетски гласник** пунио је своје ступце хвалоспјевима званичној аграрној политици. Нарочито много чланака посветио је проблему сељачких дугова и током 1932. године хвалио мјере шестојануарског режима у правцу тобожњег раздужења сељаштва и сузбијања скупоће. О томе говоре већ и сами наслови тих чланака: **Сељаштво на новим путевима**,⁷ **Сељачки дугови**,⁸ **Заштита земљорадника**,⁹ **Сељачка политика**,¹⁰ **Сузбијање скупоће**¹¹ и слично. Штавише, да би се затупила оштрица овог онда веома акутног питања и његово рјешавање што више разводнило, исти лист је писао овако: „Пошто нијесу само сељаци дужни, него и трговци и занатлије и индустријалци (сиц!) и други, те се са свих страна истиче потреба да се решавање питања земљорадничких дугова постави на ширу основу, те да се донесе глобално решење свих дугова, а не само сељачких“.¹²

Грађанскоопозициона штампа, а нарочито никшићка **Слободна мисао**, највише је мјеста давала оним чланцима у којима се, истина, увиђао тежак положај сељаштва, па и нарочито у Црној Гори, али је рјешавање свих његових горућих проблема тражено у мање или више палијативним мјерама, наравно у границама постојећег реда ствари. Нарочито много таквих чланака долазило је из пера Милана Терифа, Благоте Радовића,

7 „Зетски гласник“, бр. 3, од 13. I 1932.

8 Исти лист, бр. 24, од 26. III 1932.

9 Исти лист, бр. 25, од 30. III 1932.

10 Исти лист, бр. 27, од 6. IV 1932.

11 Исти лист, бр. 28, од 9. IV 1932.

12 Исти лист, бр. 66, од 27. VIII 1932.

Николе Ђоновића, али и других. Овај посљедњи је и у својој књизи **Савремени економски проблеми**,¹³ супротстављајући се идеји о потпуном брисању сељачких дугова, изрично писао да би се та идеја „могла усвојити само онда ако би се усвојило брисање свију дугова. Данашњи економски и грађански поредак то свакако не допушта... Смањивање земљорадничких дугова... намеће се сваког дана све више“. Слично томе је и Благота Радовић, у једном чланку у **Зети**,¹⁴ на питање о сељачким дуговима давао доста евизиван одговор и писао да треба рјешавати дугове „свих сталеза“, а не само земљорадника. Поред многих других чланана, Терић је у чланку објављеном у **Зети**¹⁵, **Наша политина према селу**, идеализовао сељачки покрет „апостола Стамболијског“. Поменимо, најзад, да је у броју 1 истог листа за 1936. годину, у једном подужем чланку под насловом **Црногорско сељаштво**, Миливоје Матовић за његов тежак економски положај једног од главних виновника видео у централистичком државном уређењу.

Треба ипак напоменути да су и **Слободна мисао** и, нарочито, **Зета** доносили и прилоге у којима се у ствари, мање или више езоповским језиком, указивало на неизбјежност радикалнијег рјешавања сељачког питања уопште, па и у Црној Гори.

Напредна црногорска интелигенција користила је сваку могућност да и преко легалне штампе сељачким масама открива стварне узроке њиховог тешког економског стања и указује на путеве трајног рјешења његовог животног питања. На овом пољу истакао се нарочито Мирко Вешовић, са низом чланана у **Граниту**¹⁶ и **Зети**.¹⁷ Писао је, на примјер, овако: „Ако данас на селу у Црној Гори посматрамо развој економских и социјалних односа, одмах ћемо уочити један жив процес распадања читаве једне сеоске културе, која је овдје имала и специјалне одлике... Руши се мала сеоска епопеја, која је досад везивала сељане за село и задржавала их да не бјеже из њега и која је истовремено била и једна социјална установа, јер је имала високих етничких вриједности... Потребно је мијењати узроке који су довели до оваквог стања, а не само неке од посљедица“.¹⁸ Вешовић је залазио и дубље, у ондашњу конкретну економику сељачког газдинства, његове приходе и расходе, његов породични буџет, да би закључио како му „његов посјед даје слабу и недовољну храну, стан и огријев и један дио одијела, док остало за шта му треба новац по неколико пута прелази његов приход.“¹⁹ Слично томе, у чланку **Преоптерећеност сељачког посједа**, писао је да на сваког члана

13 „Београд“ 1933, стр. 188.

14 „Зета“, бр. 1/36.

15 Број 14/36.

16 „Планска привреда и њене предности за Црну Гору“.

17 „Процес пролетаризације на црногорском селу“, „Зета“, бр. 1/36; „И село пропада у Црној Гори“, Зета, бр. 19/34; „Нако спасавати село у Црној Гори“, „Зета“, бр. 21/34; „Преоптерећеност сељачког посједа у Црној Гори“, „Зета“ бр. 1/38.

18 „Зета“ бр. 1/36.

19 Исти лист, бр. 21/34.

сеоског домаћинства у Црној Гори годишње долази око 500 динара бруто приноса, „а медицина каже да је за једно лице за исхрану потребно око 2.650 динара! А гдје су друге потребе?“

Слично су писали и Јанко Ђоновић у **Развршју (Црногорци за социјално одређење)** и **Зети (Црногорско село у овом тренутку**²⁰), Драгиша Ивановић у **Зети (Аграрна криза**²¹), Вукајло Кунаљ у **Слободној мисли**²²) и други. При том је Ђоновић нарочито истицао истовјетност интереса црногорског сељаштва не само са сељаштвом у другим земљама Југославије већ и са пролетеријатом, док је Ивановић у наведеном чланку дао теоријски осврт на питање аграрне кризе.

20 Исти лист, бр. 5/32.

21 Исти лист, бр. 49/36.

22 „Слободна мисао“, од 19. и 26. IX и од 3. X 1937.